

Л. Бабіч,
науковий керівник – канд. іст. наук, доц. **А.Г. Зякун,**
Українська академія банківської справи НБУ

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У середині ХІХ ст. Російська імперія, до складу якої входило 80 % українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними рисами та виявами кризовості у цей час були:

- занепад поміщицьких маєтків;
- посилення експлуатації селян;
- панування екстенсивних методів господарювання;
- глухе бродіння у народі, що таїло у собі загрозу широкомасштабного “селянського бунту”;
- посилення процесу відставання Росії від європейських держав – лідерів [1, ст. 216].

Кріпосницька система, що панувала на той час, гальмувала економічний розвиток всієї імперії, і українських земель зокрема.

Становище селян було тяжким. Те, що у ХVІІІ ст. з юридичного погляду було прикріпленням селянина до землі, з якої він не міг відійти, в ХІХ ст. обернулося на повне рабство. Селянин утратив свої права, ніби перестав існувати для уряду і перетворився на “інвентар”, власність поміщика, який міг робити з ним все, що хотів.

Кріпаки – чоловіки і жінки – відбували панщину, і це був їх головний обов’язок. Панщина не була однаковою: на Лівобережній Україні вона становила 3-4 дні на тиждень, а на Правобережній Україні доходила до 6-ти днів. У Південній Україні, де була нестача кріпаків, панщина була менша: не більше як 2 дні на тиждень. Панщиною не обмежувалась праця кріпаків на пана, в господарствах були й інші повинності.

У першій половині ХІХ ст. поміщики поширюють у своїх маєтках різного роду промислові підприємства, мануфактури, заводи і переводять до них селян, відриваючи їх цілком від ріллі, або використовуючи лише в осінні та зимові місяці; все більше виникає потреба у селянині-“робітнику”, бо він може працювати і на фабриці чи в мануфактурі.

Збільшення армії і постійні війни вимагали рекрутів. За законом рекрутів набирали спеціальні комісії, по розкладці на село – залежно від кількості селян. Але пани мали право віддавати в солдати будь-кого з-поміж своїх кріпаків. Здача в рекрути стала однією з найтяжчих покарань для селянина, адже служба в армії тривала 25 років і мало хто міг витримати такий довгий час, а якщо й повертався, то здебільшого інвалідом.

Селяни шукали виходу з такого тяжкого становища у втечі. Іншим способом стали селянські повстання, які в ХІХ ст. стають щораз частішими. Наприклад, у 1819 році на Південній Україні повстало 250 сіл, де проживало

понад 20000 селян. На середину століття ситуація ставала дедалі загрозливішою. Навіть консервативний цар Микола I дійшов висновку, що треба в якийсь спосіб скасувати кріпацтво. Було створено спеціальні комісії, які мали опрацювати умови селянської реформи, але вони нічого не могли зробити через опозицію дворянства.

Більш реальні наслідки мали дії Київського генерал-губернатора Бібікова. За його пропозицією було припинено роздачу в оренду маєтків, конфіскованих у 1831 році. Ці землі передано селянам, і, таким чином значну їх кількість звільнено від кріпацтва. Були введені “Інвентарні правила”. Згідно з ними земля, якою користувалися селяни, залишалася в їх вічному користуванні; панщина скорочувалася, а всі інші повинності скасовувалися. Було обмежено сваволлю поміщиків щодо шлюбів селян, здачі в рекрути, заслання до Сибіру. Наступник Бібікова, князь Васильчиков звів нанівець ці незначні поліпшення в становищі селян. І знову невдоволення селян вилилося в постійні заворушення: країну охопила хвиля повстань.

Потреба модернізації управління економічним сектором ставала дедалі очевиднішою. Роль останнього переконуючого аргумента відіграла поразка у Кримській війні, у якій гігантські людські та матеріальні ресурси імперії не подолали новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави.

Новий цар Олександр II офіційно заявив представникам дворянства, що кріпацтво має бути скасовано, і що ліпше зробити це “зверху, ніж дочекатися, коли воно почне скасовуватися знизу”. Ця заява стала поштовхом для підготовки проекту скасування кріпацтва. По губерніях були створені комітети, які розробляли плани звільнення селян, враховуючи місцеві умови, і передавали свої проекти на розгляд головного комітету в Петербурзі.

19 лютого 1861 року був проголошений маніфест про скасування кріпацтва, але звільнення селян мало наступити тільки через два роки. У маніфесті селян названо “тимчасово зобов’язаними”, а сам стан – перехідним. Селяни діставали персональну свободу, незалежність від поміщика та двір із садибною землею, але орну землю мали одержати тільки через 20 років, після викупу її у поміщика. Цей термін закінчувався в 1881 році. “Положення про звільнення селян від кріпацтва” було укладене дуже неясно.

Насамперед, не встановлено норму наділу на одного селянина: її розмір коливався залежно від губернії, якості землі, а також від розмірів поміщицького маєтку. Врешті, якщо понад надільною нормою залишалася земля, якою до реформи користувалися селяни, то вона переходила до поміщика. Так в Україні наділи селян до реформи були більші, ніж ті, які вводила реформа. Загалом у Полтавській і Катеринославській губерніях селяни втрачали після реформи 40 % свого попереднього наділу, а в Харківській – 31 %. У всіх губерніях України наділи після реформи різко зменшилися. У

правобережних губерніях наділ був нижчий, ніж встановлювали “Бібиковські інвентарі” 1848 року.

Отже, наслідком реформи було катастрофічне збільшення числа малоземельних селянських господарств: майже 94 % селянських господарств володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство.

Юридично вільне селянство після реформи так і не зрівнялося з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим, оподаткованим станом – селяни отримували паспорт лише на рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, доки не викуплять у власність землі. Єдине, що зробив уряд для захисту селянина – ввів за реформою селянські общини, які з одного боку захищали, а з іншого ставили в залежність від общини.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті, він був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку [ст. 219].

Після скасування кріпосного права у 1864 році було впроваджено земське самоуправління. У ньому брало участь все населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни. Ця вимога обмежувала участь у самоуправлінні постійних мешканців повіту. Раз на рік на загальних зібраннях депутатів обиралась земська повітова управа, яка діяла постійно. Повітові земські управи обирали губерніяльну управу. Функції земств були дуже широкі, а їх кошти склалися з “самообкладання” населення з кожної десятини.

Велике значення мала діяльність земств у галузі сільського господарства. Земство мало багато досвідчених агрономів, ветеринарів, випишувало сільськогосподарські машини, які давало селянам “на прокат” або організувало їх продаж. Земства сприяли піднесенню рільництва, поширюючи ліпші гатунки збіжжя та пропагуючи нові сільськогосподарські культури. Багато уваги зверталось на меліорацію – осушування багнищ, заліснювання ярів, вирощування лісів. У функції земств входило піклування про шляхи сполучення, налагодження торгівлі рільничими продуктами, зокрема збіжжям. Вони тримали зв'язки з закордоном і мали елеватори для експорту збіжжя.

Слід відмітити, що найбільші податки на земство платили великі землевласники, бо податки йшли з десятини, але користь від земських установ мали передусім селяни та дрібні землевласники. Однак в 1864 році земства були засновані тільки на Лівобережній та Південній Україні. На Правобережжі земства поширились в 1911 році, бо уряд боявся дати можливість польському шляхетству впливати на самоуправління цього краю.

Отже, скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення в українських землях спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та занепад їх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, вимушені міграції, з іншого боку – формували приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили.

Загалом, у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни у соціально-економічній сфері. В аграрному секторі сформувався досить високий рівень концентрації землі, було здійснено докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов по лінії переходу від становості до безстановості; у сільськогосподарському виробництві значного поширення набули застосування техніки, поліпшилася структура посівів тощо. Ці зміни дали можливість Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції імперського значення.

Список літератури

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Академія, 1999.
2. Король В.Ю. Історія України: документи, матеріали: Посібник. – К.: Академія, 2002.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Від середини XVII ст. до 1923 р. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2002.

Бабіч, Л. Аграрне питання в Російській імперії: проблеми та їх вирішення в середині XIX ст. [Текст] / Л. Бабіч ; науков. керів. А. Г. Зякун // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: погляд у майбутнє : збірник тез доповідей за матеріалами Восьмої науково-практичної конференції студентів (18-22 квітня 2005 р.) та Дев'ятої науково-практичної конференції студентів (27 квітня 2006 р.) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми, 2006. - С. 137-141